

Original Article

अकबराच्या शासन काळातील धार्मिक समन्वय एक अभ्यास

भाऊ वामन पवार

संशोधक विद्यार्थी

Email: bhaupawar1984@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180337

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 3(B)

Pp. 148-151

March - 2026

Submitted: 03 Mar. 2026

Revised: 15 Mar. 2026

Accepted: 28 Mar. 2026

Published: 31 Mar 2026

प्रस्तुत संशोधन निबंधामध्ये सम्राट अकबराच्या शासनकाळातील धार्मिक समन्वयाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अकबराने धार्मिक सहिष्णुता, उदारमतवाद आणि सांस्कृतिक एकात्मतेच्या तत्वांवर आधारित शासनव्यवस्था उभारली. सुलह-ए-कुल (सार्वत्रिक शांतता) आणि दीन-ए-इलाही या संकल्पनांद्वारे विविध धर्मांतील तत्वांचे समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. जिझिया कराची समाप्ती, इबादतखान्यातील धार्मिक संवाद, विविध धर्मीयांना प्रशासनात स्थान, तसेच हिंदू व इस्लामी संस्कृतींचे एकत्रीकरण या धोरणांमुळे मुघल साम्राज्यात सामाजिक सलोखा व स्थैर्य निर्माण झाले. अकबराच्या काळात साहित्य, कला, स्थापत्यशास्त्र आणि सामाजिक सुधारणांमध्येही समन्वयात्मक दृष्टिकोन दिसून येतो. फतेहपूर सिक्री, आग्रा किल्ला यांसारख्या स्थापत्यकृतींमधून भारतीय, पर्शियन आणि इस्लामी वास्तुकलेचे वैशिष्ट्यपूर्ण मिश्रण प्रकट होते. प्रस्तुत अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, अकबराचे धार्मिक व सांस्कृतिक धोरण हे बहुलवादी समाजाच्या निर्मितीसाठी आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संवर्धनासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले. त्यामुळे अकबराचा शासनकाळ भारतीय इतिहासातील धार्मिक सहिष्णुता आणि सांस्कृतिक समन्वयाचे एक आदर्श उदाहरण मानले जाते.

मुख्य शब्द:

अकबर, धार्मिक समन्वय, दीन-ए-इलाही, सुलह-ए-कुल, धार्मिक सहिष्णुता, मुघल साम्राज्य, सांस्कृतिक एकात्मता, जिझिया कर, इबादतखाना, फतेहपूर सिक्री, स्थापत्यकला, बहुलवाद, सामाजिक सुधारणा, उदारमतवाद, भारतीय इतिहास.

प्रस्तावना:-

अकबराचा धार्मिक समन्वय हा त्याच्या कारकिर्दीचा एक वैशिष्ट्य होते, ज्याचे वैशिष्ट्य १५८२ मध्ये दीन-ए-इलाहीची स्थापना होती, ज्यामध्ये विविध धर्मांच्या घटकांचे मिश्रण करण्याचा प्रयत्न केला जात होता. अकबराचा शासन काळ (१५५६-१६०५) हा भारतीय इतिहासात धार्मिक सहिष्णुता, उदारमतवाद आणि सांस्कृतिक समन्वयाचे सुवर्णयुग मानला जातो. सम्राट अकबराने सुलह-इ-कुल (सार्वत्रिक शांतता) आणि दीन-इ-इलाही सारख्या धोरणांद्वारे, जिझिया कर रद्द करून आणि हिंदू-मुस्लिम संस्कृतीचे एकत्रीकरण करून भारतीय उपखंडात एक बहुलतावादी आणि एकात्मिक समाज निर्माण केला, ज्यामुळे मुघल साम्राज्य बळकट झाले.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI: 10.5281/zenodo.21158629

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

भाऊ वामन पवार, संशोधक विद्यार्थी

How to cite this article:

पवार, . भाऊ. वामन. (2026). "अकबराच्या शासन काळातील धार्मिक समन्वय एक अभ्यास". Journal of research and development, 18(3(B)), 148-151.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21158629>

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- 1) अकबर आणि स्थापन केलेल्या दिन-ए-इलाही धर्माचा अभ्यास करणे.
- 2) अकबराने स्थापन केलेल्या सुलह-ए-कुल चा अभ्यास करणे.
- 3) अकबराचा सांस्कृतिक आणि कलात्मक समन्वय याचा अभ्यास करणे.
- 4) अकबराचे वास्तू शिल्पाच्या क्षेत्रातले योगदान यावर प्रकाश टाकणे.
- 5) अकबराच्या काळात वास्तुशिल्पाच्या क्षेत्रातील नवोपक्रम अभ्यासाने.
- 6) अकबराच्या दूरदर्शी नेतृत्व गुणांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके:-

- 1) अकबराला दिन-ए-इलाही धर्म स्थापन करणे पाठीमागे भारतात सदैव शांतता राहावी असे वाटत होते.
- 2) अकबरावर विविध धर्मांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.
- 3) अकबराचे धार्मिक धोरण हे शैक्षणिक व सत्याचे होते असे वाटते.
- 4) वास्तू कलेच्या माध्यमातून पिढ्यान्पिढ्या समाजात शांतता लाभावी म्हणून शांततेच्या तत्वावर आधारित कलात्मक पद्धतीने रेखाटन केलेले दिसते.
- 5) अकबराकडे दूरदृष्टीचे नेतृत्व होऊन असल्याचे दिसून येते.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये विविध राजकीय संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, साप्ताहिके, इंटरनेट व वर्णनात्मक इत्यादी दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

01) दिन-ए-इलाही:-

अकबर द ग्रेटच्या सर्वात चिरस्थायी वारशांपैकी एक म्हणजे धार्मिक सलोखा वाढवण्याची त्यांची अढळ वचनबद्धता. त्यांच्या साम्राज्याची विविधता ओळखून, त्यांनी धार्मिक सहिष्णुतेचे धोरण स्वीकारले, विविध धार्मिक समुदायांमध्ये संवाद आणि समजुतीला प्रोत्साहन दिले. त्यांनी अल्पायुषी असले तरी, एक समन्वित धर्म असलेल्या "दीन-ए-इलाही"¹ ची स्थापना केल्याने धार्मिक दरी कमी करण्याच्या आणि त्यांच्या साम्राज्यात एकतेची भावना वाढवण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांवर प्रकाश पडला. दिन-ए-इलाहीची स्थापना: अकबरने १५८२ मध्ये हिंदू, इस्लाम, ख्रिश्चन, जैन आणि पारसी धर्मासह त्यांच्या साम्राज्यातील विविध धर्मांच्या सर्वोत्तम घटकांना एकत्र करण्याचा प्रयत्न म्हणून दिन-ए-इलाही किंवा "ईश्वराचा धर्म"² स्थापन केला. या समन्वित श्रद्धेचा उद्देश त्यांच्या प्रजेमध्ये सहिष्णुता आणि एकता वाढवणे हा होता. जरी त्याला मोठ्या प्रमाणात अनुयायी मिळाले नाहीत, तरी ते धार्मिक सौहार्दासाठी अकबराच्या वचनबद्धतेचे प्रतीक होते.

● **मुख्य तत्वे:** दिन-ए-इलाहीने नैतिक आचरण, धार्मिकता आणि एकाच देवाची भक्ती यावर भर दिला, तर रूढीवादी धार्मिक पद्धतींच्या कठोरतेला नकार दिला. त्याने दयाळूपणा, विवेक आणि संयम यासारख्या सद्गुणांना प्रोत्साहन दिले. अकबराच्या श्रद्धेतील वैयक्तिक सहभागामुळे शासकाच्या नैतिक मार्गदर्शकाच्या भूमिकेवरील विश्वास अधोरेखित झाला.

02) सुलह-ए-कुलचे-धोरण:-

● **सार्वत्रिक शांतता:** अकबराचे सुलह-ए-कुलचे धोरण, ज्याचा अर्थ "सार्वत्रिक शांती"³ असा होतो, हे त्याच्या प्रशासनाचा एक महत्वाचा भाग होता. धार्मिक सहिष्णुता आणि भेदभाव न करण्याचा पुरस्कार केला, ज्यामुळे विविध धर्मांच्या लोकांना शांततेने एकत्र राहता आले. विविध साम्राज्यात स्थिरता राखण्यासाठी हे धोरण महत्वाचे ठरले.

● **धोरणावर प्रभाव:** इबादत खाना येथील संवादांनी अकबराच्या धोरणावर प्रभाव पाडला, ज्यामुळे सुधारणा घडल्या ज्यामुळे शासनाकडे अधिक समावेशक दृष्टिकोन दिसून आला. या चर्चेत भाग घेणारे जेसुइट धर्मगुरू फादर मोन्सेरेट यांनी अकबराच्या वेगवेगळ्या धर्म समजून घेण्याच्या खऱ्या स्वारस्यावर भाष्य केले.

● **व्यावहारिक अंमलबजावणी:** अकबराने गैर-मुस्लिमांवरील "जिझिया कर"⁴ रद्द केला आणि विविध धार्मिक पार्श्वभूमीच्या लोकांना त्याच्या दरबारात उच्च पदांवर नियुक्त केले. या समावेशकतेमुळे निष्ठा वाढली आणि धार्मिक तणाव कमी झाला. इतिहासकार बदाऊनी यांनी नमूद केले की, "महाराज साम्राज्यातील सर्व पंथांना एकत्र करण्याची योजना आखत आहेत."

03) सांस्कृतिक आणि कलात्मक समन्वय:-

- **साहित्यिक योगदान:** अकबराने महाभारत आणि रामायण यासारख्या प्रमुख हिंदू ग्रंथांचे फारसीमध्ये भाषांतर करण्यास प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे ते व्यापक प्रेक्षकांसाठी उपलब्ध झाले. या सांस्कृतिक देवाणघेवाणीने त्याच्या साम्राज्याचे बौद्धिक परिदृश्य समृद्ध केले.
- **कलांचे संरक्षण:** “अकबराच्या कारकिर्दीत पर्शियन, भारतीय आणि मध्य आशियाई कलात्मक शैलींचे मिश्रण दिसून आले, जे त्याच्या समरसतेच्या दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंब होते.”⁵ फतेहपूर सिक्रीच्या बांधकामाद्वारे दर्शविलेले मुघल वास्तुकला हिंदू आणि इस्लामिक घटकांचे मिश्रण दर्शविते.
- **सामाजिक सुधारणा:** अकबराचा धार्मिक समन्वय बालविवाहाला परावृत्त करणे आणि विधवा पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन देणे यासारख्या सामाजिक सुधारणांपर्यंत विस्तारला. या प्रयत्नांचा उद्देश अधिक समतापूर्ण समाज निर्माण करणे होता.
- **सहिष्णुतेचा वारसा:** अकबराच्या धोरणांनी भारतात धार्मिक सहिष्णुतेच्या वारशाचा पाया घातला. त्याच्या दृष्टिकोनाने नंतरच्या राज्यकर्त्यांना प्रभावित केले आणि आज भारतीय उपखंडाचे वैशिष्ट्य असलेल्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक बहुलवादात योगदान दिले.

04) वास्तुशिल्पातील योगदान:-

अकबराच्या स्थापत्य योगदानाने मुघल साम्राज्याच्या सांस्कृतिक आणि सौंदर्यात्मक परिसर लक्षणीयरीत्या समृद्ध केले. “स्थापत्यशास्त्राच्या त्याच्या संरक्षणांमुळे इस्लामिक, पर्शियन आणि भारतीय स्थापत्य शैलींचे मिश्रण असलेल्या भव्य इमारती बांधल्या गेल्या.”⁶ आग्रा किल्ला आणि फतेहपूर सिक्री सौंदर्य, सुसंस्कृतपणा आणि भव्यतेने भरलेल्या साम्राज्याच्या त्याच्या स्वप्नाचे साक्ष म्हणून उभे राहिले.

05) अकबराच्या काळात वास्तुशिल्पातील नवोपक्रम:-

अकबराने फतेहपूर सिक्रीच्या बांधकामात वस्तू शैली आणि नवोपक्रमाचे मिश्रण केलेले दिसून येते. “लाल वाळूच्या दगडाचा वापर करून त्यात राजवाडे, मशिदी आणि सार्वजनिक इमारती तयार केलेल्या होत्या.”⁷ ज्या अकबराने प्रोत्साहन दिलेल्या समन्वयाला अधोरेखित करतात. त्याच्या कलात्मक तत्वांमध्ये विविध संस्कृतीक प्रभावाचे मिश्रण दिसून आले. ज्यामुळे ते एक अद्वितीय ऐतिहासिक स्थळ बनले. जे अकबराच्या कारकिर्दीचे विविध स्वरूप दर्शवते.

06) अकबराचे दूरदर्शी नेतृत्व:

अकबराचे नेतृत्व त्याच्या दूरगामी विचारसरणी आणि वैविध्यपूर्ण आणि विस्तीर्ण साम्राज्यावर राज्य करण्यासाठी अनुकूल दृष्टिकोनामुळे वेगळे होते. सांस्कृतिक विविधता स्वीकारून आणि धार्मिक सहिष्णुतेला प्रोत्साहन देऊन, त्याने त्याच्या शासनाखालील लोकांच्या एका विशाल वर्गाला एकत्र आणण्यात यश मिळवले. अशा एकतेचे दीर्घकालीन फायदे पाहण्याची त्याची क्षमता मुघल साम्राज्याच्या स्थिरता आणि समृद्धीसाठी महत्वाची होती. त्याने लष्करी रणनीती आणि मुत्सद्देगिरीसाठी अपवादात्मक प्रतिभा देखील प्रदर्शित केली, विजय आणि युती दोन्हीद्वारे साम्राज्याच्या सीमांचा विस्तार केला. या पराक्रमांनी केवळ त्याच्या लष्करी पराक्रमाचेच प्रदर्शन केले नाही तर शक्ती एकत्रित करण्यात त्याची धोरणात्मक कुशाग्रता देखील दर्शविली.

निष्कर्ष:-

- 01) अकबराच्या धार्मिक समन्वयाचे प्रतीक दिन-ए-इलाही होते.
- 02) अकबराने विविध धर्मांच्या घटकांचे मिश्रण करण्याचा प्रयत्न केला.
- 03) अकबराने सहिष्णुता आणि एकता वाढवली.
- 04) अकबराने जिझिया कर रद्द करणे आणि त्याच्या दरबारात विविध धार्मिक विद्वानांचा समावेश करणे यासारख्या त्याच्या धोरणांमुळे बहुलवादी समाज निर्माण झाला.
- 05) अकबराने समावेशक धोरणांचा स्वीकार केल्याने समकालीन बहुसांस्कृतिक समाजांमध्ये सामाजिक सुसंवाद वाढू शकतो.

समारोप

अकबर हा मध्ययुगीन भारताचा पहिला असा सुलतान होता, ज्याने राज्यकारभारात जात-धर्मनिरपेक्ष भूमिका घेतली आणि सर्वप्रजेचा पालक म्हणून कार्य केले. धार्मिक सहिष्णुता आणि सांस्कृतिक एकात्मतेमुळे अकबराच्या काळात मुघल साम्राज्य स्थिर, समृद्ध आणि बहुलवादी बनले. अकबराच्या काळात (१५५६-१६०५) धार्मिक व सांस्कृतिक समन्वयाचे धोरण हे त्याच्या उदारमतवादी दृष्टिकोनातून तयार झाले होते. सुल्ह-ए-कुल (सार्वत्रिक शांती) आणि दिन-ए-इलाही यांसारख्या संकल्पनांद्वारे त्याने 'सुवर्णमध्य' साधून हिंदू-मुस्लिम

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-3 (B)| March - 2026

एकता, सलोखा, आणि सांस्कृतिक एकात्मता वाढवली. जिज्ञिया व तीर्थयात्रा कर रद्द करून त्याने सर्वधर्मीयांना समान वागणूक दिली, ज्यायोगे मुघल सत्तेला व्यापक आधार मिळाला

संदर्भ ग्रंथ:-

- 1) मध्ययुगीन भारत-लेख संग्रह, इरफान हबीब, किताब महाल, आग्रा, १९९५, पृ. क्र. २३०.
- 2) मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था भाग ४, कृ.ना. चिटणीस, पुणे, प्र. क्र. २७०.
- 3) मध्ययुगीन भारत, एस.एन.सेन. वर्मा प्रकाशन-2008, पृ.क्र.३४५.
- 4) मध्ययुगीन भारत, श्री. मदन मारडीकर, पृ. क्र. २५५.
- 5) मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था भाग ४, कृ.ना. चिटणीस, पुणे, प्र. क्र. २७०.
- 6) मध्ययुगीन भारत-लेख संग्रह, इरफान हबीब, किताब महाल, आग्रा, १९९५, पृ. क्र. २३६.
- 7) मध्ययुगीन भारत, श्री. मदन मारडीकर, पृ. क्र. २६५.